

- риства ім. Шевченка: книги і люди.— Львів, 1996.— С. 10–11; Крушельницька Л. Правда про Оссолінеум // Пам'ятки України: історія та культура.— 1994.— №3/6.— С. 85–86; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стафаніка...— С. 116.
- 39 Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка...— С. 42; Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.— P. 429–445.
- 40 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 654, арк. 2.
- 41 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 30–31.
- 42 Мазурицький А.М. Книжные собрания России и Германии...— С. 65–66.
- 43 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 659, арк. 69, 74.
- 44 Там само, спр. 657, арк. 108.
- 45 ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 353–355.
- 46 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 23.
- 47 Там само, спр. 672, арк. 32.
- 48 Там само, оп. 1, спр. 654, арк. 15, 16, 24, 30; спр. 657, арк. 160–162, 165, 171, 173.
- 49 Там само, спр. 657, арк. 154.
- 50 Карпенко Г.В. В Президії Академії наук УРСР // Вісті АН УРСР.— 1946.— №8.— С. 95; Меженко Ю.О. Про стан мережі бібліотек наукових установ Академії наук УРСР: Доп. та ухвала Президії АН УРСР 21 червня 1946 р. // Журн. Б-ки АН УРСР — 1946.— №2.— С. 3–17.
- 51 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 672, арк. 21–31.
- 52 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 672, арк. 16.
- 53 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 667, арк. 18–21, 24–25. Меженко Ю.О. Про стан мережі бібліотек наукових установ.— С. 3–17.
- 54 Від редакції // Журн. Б-ки АН УРСР — 1946.— №2.— С. 1–2. У цій вступній статті були окреслені завдання відділів та інших підрозділів Бібліотеки щодо всебічної допомоги бібліотекам мережі АН УРСР в організації фонду і каталогів, обслуговування читачів, планово-звітної документації тощо.
- 55 Про роботу мережі бібліотек наукових установ АН УРСР. Корот. звіт // Журн. Б-ки АН УРСР.— 1947.— №1.— С. 15–18.
- 56 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 687, арк. 62–63.
- 57 Документи цього підрозділу й досі не відкриті для широкого доступу.
- 58 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 76; спр. 657, арк. 43.
- 59 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 173.
- 60 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 657, арк. 41, 42, 44.
- 61 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 659, арк. 86.
- 62 Мазурицький А.М. Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов.— М., 2000.— С. 84.
- 63 Там само — С. 85–86.
- 64 Там само.— С. 121. Патріція Кеннеді Грімстед встановила, що цифра 3 млн. є помилово прочитаною в копії документа цифрою в 2 млн.— остання книжка Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire...— P. 225.
- 65 Ульріке Гартунг. [Зондеркоманда Кюнгсберга і питання реституції книжкових трофеїв] // Електронний журнал. «Военные трофеи».— 1998.— №4.— С. 111. У перекладі рос. мовою.
- 66 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 671, арк. 3.
- 67 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 670, арк. 2, 32–35.
- 68 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 684, арк. 47.
- 69 Архів НБУВ, оп. 1, спр. 703, арк. 15.

Наталія Московченко

ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК АРХІВІСТІВ: УМОВИ ФОРМУВАННЯ (кінець XIX ст.)

Друга половина XIX ст. позначена активним розвитком української історіографії, який характеризується появою нових підходів в науці, розширенням проблематики і хронологічних рамок досліджень, залученням нових джерел, насамперед документальних, з історії України. Тому роль архівів значно зросла. На той час офіційною владою було створено Київський, Вітебський та Віленський історичні архіви, документи яких строго фільтрувалися і які повинні були підтверджувати близький зв'язок України та Литви з Росією. Указом 1852 р. центральні архіви були поставлені в складні умови, їх відомча підпорядкованість була неоднакова.

Створенням наукових архівів офіційна влада не займалася, тому цими проблемами опікувалися наукові товариства. Так, у Львові це завдання фактично виконувало НТШ, у Харкові — Харківське історико-філологічне товариство.

І.Л. Маяковський відмічав, що національні любителі історії робили «... попытки собирания и использования документов, рассеяных по различным «присутственным местам» правительственного аппарата, церквам, монастырям и по рукам частных коллекционеров. Средоточиями этой собирательской деятельности были либо существовавшие (Киев, Харьков), либо упраздненные русским правительством

университетские центры (Вильна), либо, наконец, наиболее крупные административные центры (Тифлис), — словом, те места, где сосредотачивалась местная буржуазная интеллигенция — профессора, статистики, врачи и т. п., и где, следовательно, могли легче возникнуть археографические или вообще научные организации»¹.

Харківський історичний архів було створено зусиллями членів Харківського історико-філологічного товариства, заснованого при місцевому університеті 1877 р. професорами та викладачами цього університету. Своїм основним завданням члени Товариства вважали поширення і розвиток історичних та філологічних знань. В статуті Товариства обумовлювалися основні шляхи виконання цих завдань, що досягалися встановленням зв'язків з різними науковими закладами та товариствами, організацією археологічних та археографічних експедицій для придбання історичних пам'яток, видавничою діяльністю.

Величезну роль відігравав у культурному житті Південної України Імператорський університет у Харкові. Цей навчальний заклад у середині XIX ст. вів просвітницьку діяльність на всій підлеглий йому території, згідно з першим університетським статутом. «... Харьковский университет был в обширном смысле центральным образовательным учреждением, от которого зависело учебное дело во всей южной России: каждое изменение в порядке и направлении обучения, в дисциплине, в составе учителей, в материальном состоянии училищ исходило непосредственно от университета», — наголошував Д. Багалій². О. Єфименко також високо оцінила роль Харківського університету як осередку науки і культури: «... уже к 30-м годам XIX в. около Харьковского университета сложился кружок людей, который выступил с сознательной мыслью работать на поприще науки и литературы для возрождения украинской народности»³. «Сей университет зробився натуральним центром науки, що не могла не торкатися місцевих відносин і місцевого населення», — зазначав І. Франко⁴.

1883 р. до Харкова переїхав Д. Багалій, де його було обрано доцентом кафедри російської історії Харківського університету. Ще 1882 р., будучи стипендіатом Імператорського університету св. Володимира в Києві, він вперше ознайомився з документами архіву та опублікував у «Киевских университетских известиях» звіт про свою поїздку, де окреслив першочергові завдання архіву — упорядкування доку-

ментів, отримання приміщення та ін. Дмитро Іванович взяв найактивнішу участь у створенні Історичного архіву, ставши центральною фігурою харківського осередку архівістів та об'єднавши навколо архіву справжніх прихильників української історії.

Аналіз суспільно-політичної ситуації в Україні свідчить, що архівна справа в Харкові на рубежі XIX–XX ст. не мала фінансової підтримки від держави. Харківський університет не міг бути базою для архівної науки — не було спеціальної кафедри, адже Д. Багалій викладав на кафедрі російської історії. Це було причиною того, що наукова база харківського осередку архівістів насамперед опиралася на Харківське історико-філологічне товариство, хоча, звичайно, не обмежувалася виключно його рамками. Відсутність відповідної кількості фахових архівістів ставила гальмувати необхідність підготовки зі студентів Харківського університету спеціалістів архівної науки. Ці студенти і створили загальне ядро харківського архівного осередку. Серед них передусім слід назвати С. Іванова, Д. Міллера, М. Бакаю, М. Плохинського, В. Барвінського та ін. Слід віддати належне Д. Багалію та Харківському історико-філологічному товариству. Їх опікування молоддю дало свої плоди. З протоколів засідань Товариства видно, як кожного року з'являлися нові наукові сили, переважно вихованці Д. Багалія. Тут вони вперше на засіданнях Товариства виступали з доповідями. Більшість учнів Д. Багалія стали згодом дійсними членами Харківського історико-філологічного товариства (С. Іванов, Д. Міллер, С. Дуброва, В. Барвінський та ін.).

Професор В.І. Савва у своєму виступі на честь 30-ї річниці наукової та педагогічної діяльності Д.І. Багалія наголосив: «...перед молодими ученими возникла задача — создать с кафедры интетес к русской истории. Он (Д. Багалій) его создал — за ним в Харьковский исторический архив, к первоисточникам, находившимся некоторое время на хорах университетского актового зала, а потом перенесенным в темные, холодные комнаты сади этого зала, пошло несколько его учеников, первых по времени архивистов его школы»⁵.

Імена М. Плохинського, М. Бакаю, Д. Міллера, С. Іванова, С. Дуброви, В. Барвінського, О. Володажченко та ін. добре відомі історикам архівної справи. Цей перелік можна доповнити іменами В. Веретенникова, А. Лебедева, П. Єфименка, О. Єфименко, М. Сумцова, які не були учнями Д. Багалія, але завдяки своєму внеску у справу формування та розвитку Харківського історичного архіву та архівної спра-

ви взагалі займають визначне місце у харківському осередку архівістів.

Царський уряд, дозволивши створення архіву при Харківському університеті, тим і обмежився. Будь-яких державних субсидій від нього цей архів не отримав. Він існував на кошти, які виділяв університет, та на приватні пожертви. На низку статей Д. Багалія, видрукуваних у місцевих виданнях, а також звернення до громадськості з проханням надсилати до архіву старовинні рукописи, відгукнулося багато діячів культури і науки, у тому числі професори Харківського університету, члени Харківського історико-філологічного товариства, працівники наукових установ. Документи та книги надходили до архіву від приватних осіб у дар. Серед них у першу чергу були П. Єфименко та його дружина О. Єфименко, М. Сумцов, М. Плохинський, М. Бакай, С. Радакова, А. Лебедев та ін. Завдяки їх внеску архів значно збагатився.

Кожен з харківських архівістів зробив свій внесок у розвиток архівної справи. Дійсний член Харківського історико-філологічного товариства, відомий учений і дослідник української історії та етнографії П. Єфименко ініціював створення Харківського історичного архіву. 1879 р. у виступі на одному із засідань Товариства він наголосив на важливому значенні для науки архіву Чернігівського правління та звернув увагу громадськості на вкрай несприятливі умови, в яких зберігалися цінні історичні документи. «Это здание совершенно приспособлено для разложения и уничтожения архивных дел»⁶, — зазначав П. Єфименко про так званий Мазепинський палац, у якому зберігалися документи.

Для виявлення історичних документів на території Харківщини та сусідніх губерній проводилися археографічні експедиції членів Харківського історико-філологічного товариства. Передусім слід згадати професора А. Лебедева, котрий довгі роки обстежував церковні, монастирські архіви та архіви духовних навчальних закладів. Археографічні експедиції також здійснили М. Плохинський, Д. Міллер, Д. Багалій, С. Іванов. Результати їх досліджень складала підґрунтя наукових робіт.

Між тим, архів потребував передусім упорядкування, яке не могло здійснюватися через відсутність приміщення, штатних співробітників та матеріальної підтримки з боку влади. 1893 р. Харківське історико-філологічне товариство нарешті одержало приміщення для архіву, надане Харківським університетом, — кілька невеликих кімнат, де розмістився архів

та довідкова бібліотека. Це дало можливість для систематичного впорядкування архіву.

Величезну роботу з впорядкування архівних документів провів ветеринарний лікар Сергій Павлович Дуброва. Завдяки його зусиллям за перших шість місяців було впорядковано понад 4 тис. справ. На той час він став фактичним архіваріусом Історичного архіву. С. Дуброва, не маючи історичної освіти, зумів стати справжнім архівістом. 1926 р. Сергій Павлович згадував: «Ще в 1883 р. Під впливом Вельми Шановного Дмитра Івановича Багалія яскраво в мене запалала любов до студювання Історії України. Як раз у той же році був перевезен з Чернігова до Харкова архів Мало-російської Колегії, для розборку якого було встановлено з професорів Університету Комісію, в яку Дмитро Іванович увів і мене. І я під впливом і провідом Дмитра Івановича почав навчатися й поступово набувати звичку до архівної праці, спільно зчим мала розвій і любов до архівного діла, яка цілком витиснула намагання до архівної діяльності»⁷. Д. Багалій назвав його «архівістом у тісному значінню цього слова»⁸.

З 1886 р. впорядкування архіву, реєстрація документів, що надходили, видавання довідок соціально-правового характеру офіційним та приватним особам, завідування складом видань Харківського історико-філологічного товариства та його бібліотекою входило до обов'язків штатного архіваріуса, на утримання якого виділив кошти Харківський університет. Першим офіційним архіваріусом Харківського історичного архіву (жовтень 1886 — травень 1887 рр.) став А. Твердохлебов, який уже мав досвід роботи з документами XVII—XVIII ст., потім цю посаду обіймали вихованці Харківського університету: М. Бакай (жовтень 1887 р.— червень 1888 р.), М. Плохинський (листопад 1888 р.— жовтень 1897 р.), С. Іванов (з жовтня 1897 р.).

Водночас з упорядкуванням документів в архіві проводилася велика наукова робота. Багато вчених того часу у своїх наукових працях використовували документи Харківського історичного архіву, серед них: Д. Багалій, П. Єфименко та О. Єфименко, І. Теличенко, М. Сумцов, С. Редін, А. Русов, Д. Єварницький, М. Плохинський, Д. Міллер, С. Радакова, О. Твердохлебов, М. Бакай, В. Іванов, С. Трифільєв та ін.

Зусиллями Д. Багалія архіву було виділено нове приміщення — колишньої хірургічної клініки, що полегшило умови праці архівістів, уможливило нормальне функціонування архіву.

Працівники Історичного архіву щорічно звітувалися перед членами Історико-філологічного товариства про виконані роботи. Ці звіти містять відомості про те, як проводилося впорядкування та описування документів, оцінка нових надходжень: документи реєструвалися, описувалися, до описів складалися іменні, географічні та предметні покажчики, відмічалися теми, над якими працювали дослідники, та документи, якими вони користувалися. Це дозволило простежити історію наукового використання архівних фондів, залучення їх до наукового обігу.

За перші 20 років існування Харківський історичний архів став значним науковим закладом, де зберігалися цінні документи з історії Лівобережної і Слобідської України. За своїм складом архів наблизився до центральних — Київського та Віленського. Але юридичний і фінансовий стан Харківського історичного архіву на початку століття був нестабільним. 1899 р. Архів отримав нове, пристосоване для своїх потреб приміщення з безпечною системою опалення, бюджет у 600 карбованців. Було обрано директора (ним став на громадських засадах Д. Багалій) та штатного архіваріуса, який через невисоку платню поєднував роботу в Історичному архіві з роботою архіваріуса архіву Харківського університету (С. Іванов). Відповідальність за збереженість архіву, його впорядкування та використання архівних документів взяв на себе Харківський університет. В.В. Кравченко підкреслює, що Харківський університет «... активізував громадське і культурне життя на Лівобережжі, сприяв його входженню до європейського культурного простору»⁹.

У перші роки існування архів не мав інструкцій і правил, які б регулювали його роботу та визначали функції працівників. Тимчасове Положення для губернських архівів 1884 р. не підходило для Харківського історичного архіву, який було створено за ініціативою вченого товариства без участі державних структур, та й за складом документів цей архів був скоріше регіональним, ніж губернським. Окрім того, архів не мав коштів на видавничу діяльність, якою при центральних архівах займалися археографічні комісії. Свої праці харківські архівісти публікували в виданнях Харківського історико-філологічного товариства.

Директор архіву Д. Багалій неодноразово звертався до владних структур із пропозицією перетворити Харківський історичний архів на

центральный, якими були Київський і Віленський архіви. Цю думку підтримував М. Калачов, котрий разом з іншими видатними вченими Росії вітав створення Харківського історичного архіву та вважав його архівом того ж рангу, що й історичні архіви Києва, Вільна та Вітебська. На жаль, жоден із проєктів Д. Багалія не знайшов реалізації. Так, 5 березня 1890 р. Харківське історико-філологічне товариство отримало від Міністерства народної освіти повідомлення про те, що «неудобно возбуждать вопрос об отпуске кредита на постройку и содержание архива»¹⁰. Тільки 1920 р., коли Д. Багалій та С. Іванов стали учасниками докорінного реформування архівної справи в Україні, це питання було розв'язане позитивно — Харківський історичний архів набув статусу центрального державного архіву.

Таким чином, формування харківського архівного осередку проходило в умовах національного відродження другої половини XIX ст. на базі Харківського історико-філологічного товариства та Харківського історичного архіву, але без підтримки з боку держави. Багалій досвід, накопичений харківськими архівістами за перші роки існування Історичного архіву, сприяв розвитку архівної справи в Україні, створенню нових кадрів архівістів, які у подальші роки здійснили важливі зміни в архівному будівництві України.

¹ *Майковський І.Л.* Очерки по истории архивного дела в СССР. — М., 1960. — С. 239.

² *Багалій Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Х., 1893–1898. — Т. 1 (1802–1815). — С. 1203.

³ *Ефименко А.Л.* Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 386.

⁴ *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1984. — Т. 41. — С. 260–261.

⁵ *Савва В.И.* Общий обзор ученой деятельности Д.И. Багалая: Профессор Д.И. Багалей. К 30-й годовщине его учено-педагогической деятельности. — Харьков, 1912. — С. 34–35.

⁶ *Ефименко П.С.* Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. — 1882. — №1. — С. 198.

⁷ ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 19, арк. 28.

⁸ *Багалій Д.* Автобіографія. — К., 1927. — С. 82.

⁹ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 31.

¹⁰ ЦДДАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 295.